

РЯБІНІНА Ірина Миколаївна,

канд. філол. наук, доцент,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0000-0002-4170-654X

ДРЕМЛЮГА Аліна Андріївна,

студентка,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ORCID ID: 0009-0009-3209-3241

СУЛАКОВА Олена Миколаївна,

учитель української мови та літератури,

Слов'янський заклад загальної середньої освіти №10

ORCID ID: 0000-0002-5783-4482

Україна

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СТЕПОВИХ І СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВОРІВ

Дослідження фразеології є загалом важливою й перспективною темою, адже фразеологізми як компоненти усного мовлення українського народу посідають вагомe місце в історичному плані. Вивчення фразеологізмів із зоо-компонентом допомагає краще зрозуміти національні особливості мислення, виявити спільні та відмінні риси в сприйнятті світу різними етносами та народом усередині країни. Крім того, аналіз цих виразів сприяє збереженню мовної різноманітності, оскільки більшість із них мають діалектні особливості, що поступово можуть зникати під впливом стандартизації мови.

Одним із важливих і багатоманітних аспектів дослідження сучасної фразеології, який і дотепер привертає увагу багатьох лінгвістів, є фразеологічні одиниці із компонентом-зоонімом, за допомогою яких можна простежити їхній вплив на формування національно-культурної семантики. Причиною цього явища є роль, яку зазвичай відіграють фауноніми у свідомості індивіда, у продуктивному й частому використанні їх у спілкуванні, афоризмах, художніх творах, публіцистиці.

Зазначимо, що фауноніми ведуть своє походження із часів, коли первісна людина уподібнювала себе із природою та вважала себе її частиною.

Протягом багатьох віків тварини й птахи були для людей не лише джерелом їжі, одягу, матеріалів для будівництва та облаштування житла, а й стали внаслідок спостереження людиною за поведінкою численних представників фауни, що її оточували, образами-символами, які набули оцінного характеру зовнішніх й емоційних характеристик індивіда. Існують різні причини для метафоричного перенесення ознак тварин на людей, – зокрема, це й схожість предмета, об'єкта чи людини з твариною зовнішньо або за характерними діями й поведінковими особливостями.

До складу фаунонімів входить чимала кількість найменувань тварин, де в якості зооніма може виступати будь-яка тварина. Проте коло використання тварин для створення фразеологічних конструкцій є доволі вузьким, адже людина використовує в зоофразеологізмах тих істот, що її оточують, і з якими вона може безпосередньо контактувати та за якими може спостерігати задля фіксування поведінкових рис, що можуть бути перенесені на іншу людину.

У фразеології існують декілька класифікацій фразеологізмів із тваринним компонентом: тематична й конотативна. За тематичною класифікацією розрізняють такі види зоонімів: маммоніми – власні назви ссавців, диких і свійських, домашніх тварин: *блудлива овечка; де козам роги правлять; як кіт наплакав*; іхтіоніми – назви риб: *знову за рибу гроші; як риба у воді; ні риба ні м'ясо*; орнітоніми – назви птахів: *підстреленого сокола і ворона клює; глуха тетеря; біла ворона*; рептиліоніми – видові та родові назви рептилій: *пригріти змію за пазухою; гадюка підколодна; зелений змій*; амфібіоніми – назви земноводних: *жаба душить; жаба сидить під серцем; дметься, як жаба*; інсектоніми (ентомоніми) – назви комах: *крутиться, як муха в окропі; настирливе, як муха; гедзь його вкусив*.

Конотативна класифікація включає: 1) фразеологізми із позитивною конотацією; 2) фразеологізми із негативною конотацією; 3) фразеологізми із нейтральною конотацією. Фразеологічні одиниці із компонентом-зоонімом охоплюють чимало сфер нашого існування, будучи частиною ідеографічних об'єднань. Але належність стійких сполук до зоофразеології не завжди є очевидною. Їхня зоогенна природа може бути: а) відкритою або експлікованою. До цих мовних одиниць відносять словосполучення з компонентами-зоонімами, тобто своєрідні індикатори, які прямо вказують на належність фразеологізму до доменів живої природи; б) завуальованою, напівексплікованою. Ця група становить прифоновий розряд: вони не

мають у складі безпосередніх індикаторів-фаунонімів, але в них наявні незаперечні показники зоофразеологічності, зокрема тваринні соматизми або назви дій і поведінки, які характерні для певної тварини; в) завуальованою чи імплікованою. Дана «закрита» група становить периферію зоофразеологізмів. У цих стійких сполуках відсутні індикатори зоофразеологічності, зоологізми такого типу вимагають історико-етимологічного або культурологічного розшифрування.

Часто зоофразеологізми можуть виступати символами, які мають сакральне значення для кожного народу й культури. Завдяки символізації зооніми стають центральною частиною висловлювання, навколо якого формується фразема. Деякі із зоосимволів є усталеними, наприклад, *голуб*, *лелека*, *ворона*, вони постають одвічними етнокультурними координатами усної мови, художньої літератури, українського фольклору, а глибина їхнього культурно-національного контексту є сильним фразеотворчим підґрунтям численних легенд, паремій, оповідей, переказів, побажань. Специфіка фаунонімів полягає в домінантній ролі зоосимволів з їхнім могутнім фразеотворчим потенціалом та багатожанровою опорою.

Діалектна фразеологія, як і фразеологія в цілому, становлення якої пов'язують із науковим доробком лінгвістів Б. Ларіна та С. Бевзенка, виділилась в українському мовознавстві досить нещодавно, лише у 50-х роках ХХ століття. У сучасному мовознавстві немає загальноприйнятого визначення поняття діалектної фразеології. Деякі дослідники використовують термін «ареальна фразеологія» для цього поняття, інші – «говіркова фразеологія», треті – «діалектна фраземіка». Об'єктом дослідження цієї лінгвістичної дисципліни є діалектні фразеологізми – відносно цілісні словосполучення різних морфемних типів, які мають складну семантичну структуру та є функціонально обмеженими певною територією. До діалектних фразеологічних одиниць відносять фразеологізми, які: є термінами певного діалекту; не є відомими загальнонародному мовленню; мають у складі діалектні слова або форми; відрізняються за змістом від фразеологізмів загальнонародної мови, із якими мають схожий компонентний склад; мають у складі тавтологію; є варіантами загальнонародних фразеологізмів; відображають специфіку побуту й трудової народної діяльності.

Незважаючи на певні труднощі в збиранні, опрацюванні й апробації методів дослідження діалектного матеріалу, в останні десятиліття можна помітити значні успіхи у вивченні вітчизняної ареальної фразеології,

зокрема завдяки науковій спадщині Н. Бабич, В. Лавера, С. Бевзенка, Н. Венжиновича, Й. Дзендзелівського, які займалися дослідженням фразеологічної системи закарпатських говорів. Діалектна фразеологія Слобожанщини відобразилась у роботі О. Плетневої, аналіз і опис фразеологічних одиниць західного Поділля здійснювала Н. Коваленко. На жаль, ареальна фразеологія сходу України вивчена найменше за фразеологію інших регіонів. На думку лінгвістів, в українському мовознавстві відсутнє різноаспектне монографічне вивчення фразеології східностепових і східнослобожанських говорів України, у якому на широкому матеріалі фразеологічних мовних одиниць разом із образністю, семантикою, ідеографічним дослідженням і питанням семантико-структурного моделювання розглядалися активні процеси в ареальній фразеології східної України. Причини незацікавленістю у дослідженні фразеології Донбасу може бути різна. Зокрема, це й міграція населення з сіл до індустріально розвинених міст, де відбулося злиття культур представників різних національностей, а це, у свою чергу, призвело до уніфікації мови й втрати унікальних фразеологізмів. Значна частина населення сходу України спілкується російською мовою або сумішшю української та російської мов, що впливає на збереження й розвиток української фразеології в зазначеному регіоні. Тому більшість дослідників ареальної фразеології зосередили своє вивчення на центральних і західних регіонах країни, де панує автентична українська мова та культура.

Вагомий внесок у дослідження української ареальної фразеології зробив Віктор Ужченко, який у своїй монографії «Східноукраїнська фразеологія» здійснив огляд діалектної фразеології останніх тридцятьох років, показуючи становище вивчення фразеології новітніх говірок східної України, розглядаючи активні ареальні процеси й виділяючи культурологічні аспекти проблеми. Однією з найзмістовніших наукових праць Віктора і Дмитра Ужченків є «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу», у якому мовознавці висвітлюють значення східноукраїнських ідіом і їхню стилістичну характеристику. Здійснюючи подорож населеними пунктами Донецької, Луганської, Харківської областей, лінгвісти фіксували численні стійкі вислови, зокрема й із зоономічними компонентами, які помітно вирізняються своєю значною кількістю серед фразеологічних одиниць з іншими компонентами. Як відомо, кожне з діалектних наріч має свої лексичні, фонетичні, морфологічні й словотвірні

особливості; південно-східне наріччя, до якого входять східнословобанський і степовий говір, не є виключенням. Специфіка південно-східного наріччя може здаватися незначною або малопомітною, адже діалекти півдня, сходу й центру України набагато більше наближені до літературної мови в граматичному, фонетичному, лексичному й семантичному аспектах, аніж, наприклад, закарпатський діалект. Але лінгвістичні відмінності східнословобанського й степового говору, якими б вони не були неістотними, усе ж помітні при детальному розгляді стійких сполук у фразеологічному словнику В. Ужченка та Д. Ужченка.

Таким чином, можна виділити такі діалектичні особливості фразеологізмів із зоокомпонентом: 1) у фонетичному плані: присутність у компонентах стійких сполук явища субституції, тобто заміщення одного звуку, в основному губного [ф], на інший, наприклад: *жирахву проковтнув би; личити як свині кухвайка*; вживання у компонентах фразеологічних одиниць протетичного приставного приголосного [в]: *вумний як вутка, а плаваєш як утюг; умний як вутя: воду п'є й назад падає; ні корови ні свині, тільки радіво на стіні*; вживання у компонентах фразеологізмів в новозакритому складі звуку [о] замість [і]: *козлячу ножку крутити; ганяти блох; як у горобця локоть; з гадючих головок зроблений; хоч коров паси*; 2) у морфологічному аспекті: вживання у дієсловах II дієвідміни у формі 3 особи однини закінчення -е замість -ить: *доходе як вутці на п'яті сутки; горобців руками лове; і комахи не обіде; копна мишу не даве; поправ козі хвоста, вона його догори носе*; застосування у інфінітивах суфікса -ить замість -ити: *ловить курей; ловить верблюдів; давить жучка; ловить двох зайців; лизнуть під хвіст цуцика*; застосування замість суфікса -ти разом із зворотною часткою с'а суфікса -ть разом із цією морфемою: *улибаться мухам*; вживання зворотної частки с': *і миші повісились; як вовки гнались*; неправильне застосування закінчень дієвідмін у 3 особі множини: *у голові вже воші лазють*; наявність у фразеологічних конструкціях нечленних прикметників: *не варт і курчати; кожен суслик агроном*; 3) у словотворі: паралельне вживання у фразеологічній одиниці початкової форми й форми, яка утворилася префіксальним способом: *на кудикіну/закудикіну гору горобців драть*; паралельне вживання у фразеологізмі різносуфіксних утворень: *гостинець/гостинчик від зайчика, горобине/гороб'яче серце*.

Серед зоофразеологізмів неодноразово зустрічалися діалектні назви тварин, які вживаються жителями сходу України, до прикладу: у фразео-

логізмі *ревіти* як *кутько під тином* кутьком називають собаку; у фразеологічній одиниці *надутися* як *ропавка* ропавка – це кліщ; у фразеологізмі *чорногуз підкинув* чорногузом є лелека; у фразеологічній одиниці *лизнуть під хвіст цуцика* цуцик – це щеня; у фразеологізмі *нема чим тютюку виманити з-під столу* тютюка означає собака; у фразеологічній одиниці *бугаї під колінами повиростали* бугаєм називають бика.

Територіальні й історичні чинники зумовили появу адстратних явищ у мовленні жителів східної України, зокрема функціонування у фразеологізмах російських слів, причому вживання росіянізмів простежується не лише у самих зоокомпонентах фразеологічної одиниці, а й інших складниках стійких висловів. Наприклад: *на хутір бабочок* (замість метеликів) *ловити*; *тут не варє, тут не жарє, а там кукушка* (замість зозулі) *виглядає*; *як цуцик на вірьовці* (замість мотузки); *поміняти* (замість змінити) *коня на зайця*; *як глист в обмороці* (замість непритомності); *доходе як до вутки на треті сутки* (замість доби). Крім того, серед численних найменувань тварин у фразеологічних одиницях, був помічений зоокопONENT «мерин», тобто кастрований жеребець, який етимологічно походить від монгольського слова «морин», наприклад: *красивий як мерин сивий*.

Іншу властивість зоофразеологізмів, поширених на сході України, яку варто зазначити – це утворення шляхом контамінації нових фразеологічних одиниць, близьких за значенням чи за звучанням за зразком об'єднаних фразеологізмів, що зазвичай вживаються окремо. До прикладу, фразеологізм *на кудикіну гору, де Макар телят пасє* складається з двох самостійних фразеологізмів: *на кудикіну гору* та *там, де Макар телят пасє*, які мають однакове тлумачення, слугуючи відповіддю на питання «куди йдеш?», коли співрозмовник не хоче давати відповідь. Інший приклад – *як півень жарений клуне та рак варений свисне*, фразеологізм утворений із фразеологічної одиниці *як півень жарений клуне* і *рак варений свисне*, обидва мають значення нездійсненної події.

Фразеологія східнослов'янського й степового говору має виразне експресивне забарвлення, яке створюється насиченням фразеологічних одиниць жаргонною лексикою: *білка в гості завітала* – хтось допився до білої гарячки; іронічним і жартівливим підтекстом висловлювань: *коту по вуха* – низька на зріст людина; застосуванням вульгаризмів: *коню під хвіст* – ситуація без позитивних наслідків; вживанням грубих і нелітературних компонентів у фраземах: *бігати як всраний бик по череді* – дуже сильно бігати;

присутністю штучних каламбурних утворень: *жаб колоти на кудикіну гору* – відповідь на запитання «куди йдеш?», коли не хочуть признаватися.

За функціонально-стильовою класифікацією фразеологізми із зоо-компонентом у більшості своїх випадків є розмовними й просторічними. Розмовні фразеологізми – це занижені фразеологізми, які в основному вживаються в усному побутовому мовленні невимушено, що свідчить про неофіційність стосунків між співрозмовниками. Вони поділяються на літературно-розмовні (*птахи на крилах принесли*), ужитково-розмовні (як *котячих сліз*) та фамільярно-розмовні (*ритися як свиня в навозі*). Просторічні фразеологізми – це найбільш занижені мовні одиниці, які зазвичай вживаються, як і розмовні, в усному мовленні й у мові персонажів художньої літератури та мають у своєму складі вульгарні компоненти з грубим значенням, наприклад: *серед мух один лопух, умний як вутя: воду п'є, а не сцить; гад твоїй морді!* Окреме місце у фразеологічному словнику належить професійному мовленню шахтарів як одному з панівних робітничих класів на Донбасі – найбагатшому вугільною промисловістю регіоні України. Шахтарське арго, що стало основою багатьох зоофразеологізмів, є специфічним національним надбанням сходу України, яке передає особливості менталітету жителів Донбасу, наприклад: *розстріляти негабарит* – подрібнити великі шматки породи вибухівкою; *свистун прийшов* – поява в лаві метану, газу, який видає характерний звук; *пробити пічку* – вийти на перетиск вугільного пласту з ґрунту.

Отже, розвиток дослідження фразеології Донбасу як підрозділу ареальної фразеології, проходить найповільніше серед вивчення ідіоматики інших регіонів. Порівняно із іншими говірками фразеологія сходу України має найменше відмінностей із літературною мовою у фонетичному, морфологічному, словотвірному аспектах, але фразеологічні одиниці, зокрема й із зоонімічним компонентом, мають свою експресивно-забарвлену лексику, яка створюється завдяки діалектним назвам, запозиченням слів із іншої мови, жаргонізмами, в особливості шахтарськими, вульгаризмами й каламбурами.

Подальше дослідження проблеми полягає в глибшому дослідженні семантики зоофразеологізмів, поширених на сході України. Результати, отримані в ході дослідження, вносять певний вклад у розвиток вивчення ареальної фразеології зазначеного регіону.